Софийски университет „Св. Климент Охридски”
Исторически факултет
Катедра Археология

Ваня Николова Петрова

ПРЕДАЧЕСТВО И ТЪКАЧЕСТВО В СЕВЕРНОБАЛКАНСКАТА ОБЛАСТ ПРЕЗ БРОНЗОВАТА И РАННОЖЕЛЯЗНАТА ЕПОХА (III-ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА I ХИЛЯДОЛЕТИЕ ПР. ХР.)

АВТОРЕФЕРАТ
на дисертация за присъждане на научна и образователна степен „доктор”

Научен ръководител:
доц. д-р Красимир Лещаков

Рецензенти:
проф. д.и.н. Васил Николов
доц. д-р Румяна Георгиева

София
2011

Дисертационният труд е обсъден и предложен за защита на 07.03.2011 г. на разширено заседание на Катедра Археология при СУ „Св. Климент Охридски”, протокол No 140.

Дисертационният труд е в обем от 474 страници, в два тома – текст и приложения. Текстът включва въведение, седем глави, заключение, апендикс, списък на използваната литература, списък на съкращенията – общо 325 печатни страници. Приложенията включват каталози (79 стр.), 9 карти и 61 табла илюстрации.

Защитата на дисертацията ще се проведе на заседание на научното жури 20 септември 2011 г. от ..... часа в ..... на Катедра Археология при СУ „Св. Климент Охридски”, гр. София, бул. „Цар Освободител” 15.

Въведение

Във въведението са формулирани целите и задачите на изследването, посочени са използваните методи, изворовата база, дефиниран е географският и хронологическият му обхват.

Настоящата работа е посветена на реконструкцията на една основна праисторическа технология – текстилното производство, въз основа на археологическите извори от неолита до ранната желязна епоха в днешните български земи и съседните им райони, заемащи северната част на Балканския полуостров. Темата не е популярна в балканската литература и досега не е била обект на самостоятелно изследване. Причините за това се крият в ограничените възможности на „конвенционалната археология" за изследване на подобна тема, в специфичността на изворовата база и в нейния неоднороден характер. От друга страна, текстилното производството е един от основните елементи на древната икономика и неговото значение трудно може да се обобщи в едно изречение. Едва през последните десетилетия проблематиката, свързана с археологическите тъкани и тяхното производство, започва да се утвърждава като самостоятелно поле в изследванията на древната култура, обединена под названието „текстилна археология" Все по-често вниманието на специалистите е насочено към изследване на уредите за производство, особено от райони, в които природо-географските условия не са подходящи за оцеляване на текстилни изделия. На фона на новите изследвания все по-ясно изпъква „изолацията" и подценяването на информацията от балканските земи на север от Гърция, предизвикани от липсата на специализирани регионални изследвания. Тази негативна констатация рязко контрастира с реалното състояние на изворовата база и обуславя избора на темата на настоящата работа.

Археологическите данни, свързани с текстилно производство, могат да се систематизират в две основни групи: текстилни останки или техни отпечатъци и уреди за производство. Допълнителна информация може да бъде извлечена от писмени извори и иконографски паметници, както и от данните от интердисциплинарни изследвания. Природо-географските и културно-историческите специфики на различните региони в Стария свят определят и различия в наличната изворова база и в акцентите на регионалните изследвания. Климато-географските условия на Балканите не са благоприятни за съхраняване на органични материали, липсват както ранни документи, така и иконографски паметници. Ето защо, основно място в изворовата база заемат уредите за производство. В конкретния случай това са прешлени за

вретено и тежести за стан, изработени най-често от глина, рядко от други материали като камък и кост. В процеса на изложението са разгледани и други предмети, които могат да бъдат свързани с отделни етапи от производството или за които подобна функция е предположена в научната литература.

Именно характерът на изворовата база определя спецификите в изследването на текстилната проблематика и основните разлики с проучванията на други древни технологии, например керамичното производство или металургията, където разполагаме най-вече с крайните продукти. Друга съществена разлика засяга различната динамика в развитието на тези технологии. Както керамичните съдове, така и металните предмети са доказано надеждни хронологически индикатори, а керамиката – и културно детерминирана. От своя страна, текстилното производство се възприема като консервативно, съответно и уредите, свързани с него – като изключително слабо чувствителни към промени и без датираща стойност. Това обуславя слабия интерес от страна на проучвателите и почти пълната липса на детайлна информация и илюстрации на тези находки. Според нас, едно от важните предимства на текстилните уреди е именно техния характер на обикновени битови предмети – те не се влияят от резки промени или „модни стилове" в керамичното производство, не са обект на размяна или търговия, трудно се „придвижват" на по-далечни разстояния, освен със своите собственици, но са чувствителни към промени в суровинната база и поява на нови суровини, към технологични нововъведения и промени в организацията на производство, както и към по-значими преустройства в организацията и структурата на обществото. Ето защо, въпреки че не могат да се считат за прецизни хронологически индикатори, има достатъчно основания да се потърсят закономерностите и спецификите в развитието и разпространението на въпросните находки.

Цели и задачи на изследването

- цел на изследването е да „реабилитира" материалните следи от текстилното производство като пълноправни археологически извори и да очертае основните насоки при изследването на тази проблематика;

- да се проследят хронологическото развитие и/или регионалните специфики в разпространението на различните видове уреди за текстилно производство през бронзовата и ранножелязната епоха и вписването им в културната характеристика на отделните региони;

- да се направи опит за реконструкция на цялостния процес на производство от снабдяването с необходимите суровини до употребата на готовите продукти;

- не на последно място – да се потърси ролята на предачеството и тъкачеството в социално-икономическия и духовния живот на населението.

Реализацията на поставените цели е свързана с изпълнението на следните задачи:

- събиране и обработване на достъпните (публикувани и непубликувани) археологически материали, които могат да бъдат свързани с текстилно производство – реални текстилни останки или техни отпечатъци и най-вече уреди за производство;
- систематизиране на емпиричните данни и изработване на типология на най-широко разпространените предмети, свързани с текстилните дейности – прешлени за вретено и тежести за стан;
- проследяване на хронологическото развитие и териториалното разпространение на отделните типове предмети; съпоставяне на данните както с тези от по-ранни и по-късни епохи от разглеждания регион, така и със синхронните данни от съседни региони;
- реконструкция на технологичните процеси въз основа на конкретните емпирични данни;
- анализ на контекста на намиране на различните предмети в различни видове обекти (селища, светилища, некрополи) с оглед неговото значение при интерпретацията на тяхната функция.

Методи. Изследването на всяко древно производство изисква съчетание на конвенционалните археологически методи с тези от широк спектър интердисциплинарни проучвания. При разработката на настоящата теза са използвани методите на формално-типологическия, сравнителния, функционалния и контекстуалния анализ. Допълнително значение имат ретроспективния анализ, корелацията на емпиричните данни или предложените тези с писмени извори, иконографски паметници и етнографски аналогии, произхождащи главно от района на Източното Средиземноморие. Особено значима е онази част от методиката, която включва резултатите от естествено-научните изследвания като археозоология и археоботаника, използване на резултатите от специализирани анализи на текстилни останки и експерименталната археология.

Важен инструмент при изследването на текстилната технология е прилагането на концепцията за *„chaîne opératoire”* (операционна верига). Този термин напоследък намира все по-широко приложение и включва не само отделните етапи от производствения процес, но и разглеждането на технологията като социален феномен.

Хронологически и географски обхват. Ядрото на изследването обхваща времето от средата/втората половина на IV до първата половина на I хил. пр. Хр., т.е. периода, определян в българската историография като бронзова и ранножелязна епоха. Изборът е обоснован от факта, че именно през този период окончателно се оформя комплектът уреди, свързани с двете основни текстилни дейности – предачество и тъкачество. Въпреки това, появата на тези технологии следва да се търси далеч назад във времето, ето защо, макар и накратко и обобщено, са разгледани и наличните в литературата сведения, отнасящи се за по-ранните периоди.

При определяне географския обхват на изследването бе избрана формулировката „Севернобалканска област” – не особено популярен и може би не напълно коректен от чисто географска гледна точка термин, в който е вложено най-вече културно-историческо съдържание. С други думи, това е областта, за която в следващата епоха става възможна употребата на понятието *Древна Тракия*. На север границата на така формулираната област би могла да бъде поставена по р. Дунав (ако следваме строго географската граница на Балканския полуостров), но археологическите данни показват, че през по-голямата част от разглеждания период реката играе ролята не на граница, а на вътрешна комуникационна артерия за родствени или еднакви по същество култури. Следователно, културната граница следва да бъде изнесена на север, към южните склонове на Карпатите. На североизток областта е отворена към северночерноморската степна зона и ясна граница, общовалидна за целия период, трудно може да бъде формулирана. Източна граница е Черно море, на юг областта включва Източна и Егейска Тракия, както и Източна Македония. Западната граница е също условна, но най-приемливо изглежда поставянето ѝ по долините на реките Вардар и Морава, отчитайки ролята на Централнобалканската област на ключов район, свързващ Среднодунавския басейн и Централна Европа с Тракия и Егея и съответно зона, в която се преплитат разнопосочни контакти и взаимодействия.

Широкият обхват на изследването от една страна благоприятства проследяването на плавни промени и извеждане на специфики за тези категории предмети, чиято динамика на развитие не е толкова отчетлива, в сравнение с други

категории археологически извори. От друга страна, той ни сблъсква с проблемите, произтичащи от нееднаквото ниво на изследванията и неравномерната степен на проученост на отделните етапи и под-региони. При създаването на емпиричната база данни е използвана максимално публикуваната информация в българската литература, както и достъпната на автора литература от съседните страни, с приоритетно значение на данните от първични публикации, предварителни отчети или съобщения в периодичните издания. Основно значение за изясняване хронологията и развитието на типовете уреди има обработката на непубликувани (или частично публикувани) колекции и работа с първична документация от проучени на достатъчно голяма площ обекти с ясна стратиграфска последователност и преди всичко – селищните могили в Горнотракийската низина – Нова Загора, Дядово, Езеро, Гълъбово, Мъдрец, Юнаците, Разкопаница. За целите на изследването са обработени и колекциите от открити селища от бронзовата и ранножелязната епоха като Асеновец, Голяма Детелина, Овчарица I и II, Чокоба, Вратица в Южна България и Хотница-Османкин дол и Лепица в Централна Северна България.

Глава I. Историографски преглед на проучванията.

В първа глава е направен кратък историографски преглед на развитието на изследванията, посветени на древните тъкани и тяхното производство в Стария свят. Отбелязани са основните акценти, постижения и проблеми в ранните изследвания и съвременните тенденции и насоки на проучванията. Прегледът няма характера на стандартна историография, тъй като проучванията в различните райони имат твърде нееднороден характер, който се дължи както на обективни, така и на субективни причини.

Ранните изследвания се развиват в две основни направления. Едното е свързано с етнографския интерес към традиционните общества в различни част на Стария и Новия свят и техните реликтни типове уреди и методи за предене и тъкане и възможностите за корелация на съвременните „преживелици” с известното от археологическите извори. Тези изследвания изиграват значителна роля при идентифицирането и сполучливата интерпретация на редица класове археологически артефакти, като: прешлени от глина, камък или кост, метални и костени вретена, тежести от глина и камък и др. Второто направление е свързано с изследване на древни текстилни останки и е стимулирано от донякъде синхронните открития на добре запазени корпуси от тъкани от египетските гробници, датските блата и

швейцарските езера през средата – втората половина на XIX в. През първата половина на XX в. значителна част от тези колекции са публикувани в редица монографии. След средата на XX в. интересът на изследователите остава фокусиран върху анализа на текстилни останки и съответно върху регионите с благоприятни условия за тяхното съхраняване. Друг важен източник на информация са публикуваните корпуси с ранни лексикографски документи – архивите на месопотамските урбанистични центрове, на староасирийските колонии в Анатолия, на микенските дворци. Традиционно развити са изследванията, базирани на запазени текстилни останки (Централна и Северна Европа) или на писмени и иконографски паметници (Гърция, Месопотамия) или и на комбинация от двете (Египет). Едва през последните две десетилетия нараства стремежът към развиване на комплексен подход за изследване на тази проблематика, разширяване на изворовата база и включване в нея на индиректни свидетелства, каквито са уредите за производство, като пълноправни извори със специфично поле и методика на изследване. Важно значение за развитието на проучванията има и все по-широкото приложение на естествено-научните изследвания. Акцентът на съвременните проучвания е синтезът на данните от археология, етноархеология, експериментална археология, трасология, археоботаника и археозоология, химически анализи на текстилни останки и суровини, идентификация на багрила и пигменти и пр.

Глава II. Суровини, уреди, технология

Втора глава представлява въведение в слабо познатата за балканската литература проблематика. Следвайки структурата на текстилната „*chaîne opératoire*", са представени основни резултати от досегашните проучвания, засягащи въпросите за суровинната база, етапите в производствения процес, основните методи, техники и уреди за преработка на суровините и изработка на текстилни изделия, известни и разпространени през праисторията в различните територии на Стария свят, и свързаните с тях понятия и терминология. Целта е очертаване на възможно най-пълна обща картина на древното текстилно производство, на фона на която да бъде потърсено и адекватно откроено мястото на наличните данни от Балканската област.

Терминът „текстил" (лат. „*textilis*" – „изтъкан", р.р. от „*texere*" – „тъка", „*textum*" – „тъкан") първоначално е използван за обозначаване единствено на изделия, изработени чрез тъкане. Впоследствие неговото приложение е разширено и върху различните видове нишки и прежди, получени от влакнодайни суровини и върху изделията, изработени от тях чрез плетене, тъкане и усукване. Най-широката дефиниция обхваща

„класически” текстилни изделия – изработени от влакнодайни суровини и „не-класически” – изработени от листа, стебла и части от стебла на не-влакнодайни растения. „Класически” са текстилни изделия. удовлетворяващи следните изисквания:

– основна суровина са текстилни влакна от растителен или животински произход;

– от влакната чрез предене са изработени нишки;

– от нишките са изработени първични текстилни изделия с помощта на някакъв тип тъкачен уред.

„Не-класически” текстилни продукти са изделия, изработени от суровини, различни от текстилните влакна – листа и стебла на различни растения. Те често се използват без каквато и да е допълнителна преработка, но могат да бъдат и изпредени и усукани. Самите продукти могат да бъдат изработени изцяло на ръка, или с помощта на някакъв уред, сходен с този, използван за „класическите” текстилни изделия.

Технологията на изработка на текстилния продукт включва поредица от дейности, за които може успешно да се приложи концепцията *„chaîne opératoire”* (операционна верига). Терминът, въведен в литературата от А. Льороа-Гуран, впоследствие е дефиниран и широко използван от изследователите на френския палеолит, а напоследък – и по отношение на керамичното производство, металургията и „текстилната археология”.

Пълната оперативна верига на текстилното производство включва следните етапи:

- волево дефиниране на обекта/продукта;
- снабдяване със суровина;
- преработка на суровината;
- предене;
- тъкане/плетене;
- допълнителни дейности – боядисване, избелване, тепане и др.;
- пласиране на готовия продукт;
- употреба на готовия продукт.

Суровнна база. Според наличната информация, може да се направят следните обобщения за характера и състава на текстилните суровини, достъпни през праисторията в разглеждания регион. Най-общо, суровините могат да се раздлеят на две основни групи – от растителен и от животински произход. Най-достъпни и вероятно най-рано усвоени са влакната, извличани от ликото на липа, върба, дъб, бряст и др. Наред с тях са използвани и не-влакнести суровини – гъвкави клонки, ракита,

тръстика, стебла на различни растения. Засега може да се твърди, че най-рано одомашненото влакнодайно растение е ленът. Неговата доместикация съвпада с одомашняването на първите житни растения като пшеницата и ечемика и се свързва с Предна Азия. По всяка вероятност на Балканите ленът е внесен като доместициран вид още през ранния неолит, въпреки че отделни находки на диви семена в раннонеолитни конекти не изключват възможността и за успоредна доместикация на местни диви видове. Употребата на лен в текстилното производство е документирана още от неолита, а значението му като първостепенна текстилна суровина от растителен произход се запазва през цялата бронзова епоха. Второто по значение влакнодайно растение в разглежания регион е конопът. За родина на конопа се счита Централна Азия. Все още въпросът за неговата поява и разпространение в Европа остава дискусионен. Със сигурност може да се приеме, че през първата половина на I хил. пр. Хр. конопът вече е широко разпространен и познат в земите на траките и вероятно дори измества лена като основна влакнодайна суровина от растителен произход. Наред с лена и конопа, като допълнителни суровини може би са използвани и влакната на диворастящи влакнодайни растения – коприва, а в аридните райони и алфа (стипа). Сред суровините от животниски произход, достъпни през праисторията в разглеждания регион, най-важно значение има вълната на овцете. Трябва да отбележим, че космената покривка на първите доместицирани породи овце (т.нар. „неолитна овца") не се отличава от тази на дивите им предшественици и е козинява. Еволюцията на космената покривка и появата на вълнисти породи е резултат от продължителна селекция от страна на човека. Въпреки че липсват каквито и да е преки свидетелства от района на Балканите, разпространението на вълнисти породи овце и съответно на вълната като текстилна суровина, по аналогии с данните от други територии на Стария свят, би могло да се отнесе към IV – първата половина на III хил. пр. Хр. Вероятно през бронзовата епоха тази нова суровина добива все по-голямо битово и стопанско значение, успоредно с продължителните опити за подобряване на нейните качества. Допълнителни суровини от животински произход са козината на домашната коза, както и на различни животни с по-дълъг косъм. Както в разглеждания регион, така и в цялата територия на Стария свят (изключвайки Далечния Изток), до края на II хил. пр. Хр. няма сигурни данни за употреба или познаване на други основни текстилни суровини като памука и копривата.

Първичната обработка на суровините е разгледана въз основа на етнографски паралели и сведения от древните автори. Първият процес, който оставя ясно доловими

по археологически път следи, е свързан с преработката на влакната чрез *предене*. Разгледани са различни техники и уреди за предене и техните ареали на разпространение чрез комбиниране на данни от изображения, анализи на преки текстилни останки и етнографски примери. Има три основни типа вретена:

- *вретено, което се държи и върти в ръце;*
- *подпряно вретено;*
- *свободно въртящо се вретено.*

Важен елемент в конструкцията на повечето типове вретена е добавянето на допълнителна тежест под формата на прешлен, изработен най-често от глина, рядко от камък, кост, метал или дърво, който е поставен върху вретеното. Функцията на прешлена е да служи за тежест, с помощта на която се стабилизира и увеличава инерцията на въртеливото движение на вретеното, докато се усуква нишката. Техниката на предене е определяща за позицията на прешлена върху вретеното. При вретеното, въртяно в ръка, прешленът не е задължителен елемент, когато го има, той е поставен на върха. Подпряното в купичка или на земята вретено е основната техника за предене на памук, който изисква много лек прешлен, поставен в долния край на вретеното. Основните техники, изискващи задължително употребата на прешлен, са преденето със свободно въртящо се вретено, завъртано върху бедрото или между палеца и пръстите на ръката. В първия случай прешленът е поставен при върха на вретеното, а във втория – в долната част.

Изведени са критерии за идентификация и е предложена формална дефиниция за прешлен за вретено. Всеки централно пробит кръгъл артефакт, с максимален диаметър не по-малко от 20 мм, с отвор с прави или леко конични стени и с диаметър не по-малко от 3 мм, и с тегло минимум 8-10 гр. може да функционира като прешлен за вретено. Предметът не е необходимо да е идеално кръгъл, но отворът трябва да е центриран. Прешлени с несъразмерно голям максимален диаметър и малък отвор са несигурни, както и обратното. Такива са и предметите с отвор, пробит от двете страни и силно стеснен по средата, както и не-центрираните дупки.

Изказано е предположение, че добре известната днес традиционна техника за предене, включваща продължително изтегляне и усукване на нишка и изискваща употребата на вретено, вероятно се налага с навлизането на вълната като текстилна суровина и измества по-ранни техники, използвани при преработката на влакна от растителен произход. Такава техника е известна в литературата с английския термин ‘splicing and twisting’, което на български може да се преведе като „снаждане и

усукване”. Специфично при тази техника е Анализът на археологическите факти, комбиниран с писмени сведения и етнографски паралели, доказва, че изборът на конкретна техника и тип вретено в различните региони се определя главно от характера и възможностите на суровините, които предлага съответния регион през разглеждания период.

Разгледани са данните за изработка на текстилни продукти чрез плетене и тъкане и типовете тъкачни уреди, познати от древността. Принципът на работа при изработване на плетени продукти, рогозки и кошничарски изделия и на същинското тъкане е един и същ – преплитане на най-малко два комплекта от даден материал. Основната разлика се състои в това, че при *тъкането* двете системи от нишки задължително се преплитат под прав ъгъл и са разграничени на основа и вътък, като основата е пасивния елемент, който стои неподвижно изпънат, а вътъкът е активния елемент. Това изисква употребата на някакъв, макар и най-елементарен уред, към който да се закрепи и изпъне основната система от нишки. Този уред е известен като *стан*. Станът може да се използва (макар и не задължително) за изпъване на основата при изработката на плетени изделия. При производството на рогозки и двата комплекта са активни и процесът може да се извърши изцяло немеханизирано, без това да изключва и употребата на специален уред.

Въз основа на различни изворови данни е предположено съществуването на няколко типа тъкачни уреди в древността.

- *backstrap стан (от англ. „изпънат на кръста”)*
- *хоризонтален стан*
- *вертикален стан с тежести*
- *вертикален стан с две греди*
- *тъкане с кори*

Наличните данни от разглеждания регион са свързани единствено с употребата на т.нар. вертикален стан с тежести, без това да изключва употребата на други тъкачни уреди, които не остават доловими следи. Въпреки че изглежда странен от гледна точка на днешните тъкачни станове, вертикалният стан с тежести несъмнено е притежавал редица предимства, за което говори и неговото продължително съществуване на Балканите – от неолита до края на късноантичния период, когато датират най-късните находки на тежести за стан от българските земи. Преди всичко той е подходящ за работа на закрито, в райони с нестабилен климат и при зимни условия, тъй като заема сравнително малко жизнено пространство. Когато не се употребява, неговите елементи

лесно могат да бъдат разглобени и съхранявани компактно или преместени другаде. Основата при този стан е по-гъвкава, отколкото при останалите станове, където е изпъната между две неподвижни греди, което позволява прекарването на вътък през малки участъци от основни нишки и е преимущество при изработването на орнаментирани тъкани. С подобен стан могат да се изработват не само тъкани, но и плетени изделия и рогозки. Използван е както за тъкане на лен и коноп, така и за вълна.

Допълнителните дейности за получаване на крайния текстилен продукт включват избелване, тепане, боядисване и др. Разгледани са някои от основните източници на багрила, с акцент върху тези, налични и в разглеждания регион, споменати в античните писмени извори или документирани върху текстилни останки. Различните суровини се поддават в различна степен на боядисване. Ленената прежда се избелва лесно, но изключително трудно се боядисва, поради твърдата и гладка повърхност на влакната, която не пропуска багрилните вещества в дълбочина. Вълната от своя страна абсорбира багрилата лесно, стига да е добре почистена от мазнини.

Глава III. Археологически извори за предене.

В трета глава са представени археологическите извори от изследвания регион, свързани с предене – първата дейност от технологичния процес, която оставя ясно доловими материални следи под формата на прешлени за вретено.

Разработена е типология на тази категория находки, изработени преди всичко от изпечена глина. Типологията е базирана на обработените прешлени за вретено от праисторически обекти от българските земи и включва типове, подтипове и варианти (Табло I). Основен критерий за разграничаването на отделните типове прешлени е близостта им с определени стереометрични форми – сфера, цилиндър, конус, двоен конус и комбинации между тях. Последната група е разнородна и обединява прешлени с редки и особени форми. При повечето типове са разграничени три подтипа, в зависимост от съотношението между височината и диаметъра на прешлена. За тази цел са приети предложените в литературата критерии за ниски (височината е под ½ от диаметъра), средно-високи (височината е по-голяма от ½ от диаметъра, без да го надвишава) и високи (височината е по-голяма или равна на максималния диаметър). Вариантите се определят от различните критерии в рамките на даден тип. Предложената типология е основана преди всичко на форми и разновидности, известни от бронзовата епоха. В същото време тя е отворена и позволява да бъде

допълвана и използвана както при обработката на конкретни колекции, така и при компаративен диахронен и синхронен анализ на колекции от различни обекти.

Разгледани и обобщени са данните за териториалното и хронологическо разпространение на отделните типове находки от всички публикувани или достъпни на автора непуликувани колекции от проучени обекти от бронзовата и началото на желязната епоха, с акцент върху материалите от днешните български земи. Макар и накратко, са разгледани и известните материали от по-ранните периоди с цел да се проследи произхода, развитието и евентуалната вътрешна връзка между отделните типове. Направени са следните обобщения и изводи.

Прешлените за вретено не са типични находки за времето преди ранния халколит. Доколкото подобни предмети могат да се идентифицират сред неолитните материали от Балканите и Гърция, те се отнасят към втората половина на VI хилядолетие. Находките са грубо моделирани и твърде редки, за да се подават на типологизиране.

Както през ранния, така и през късния халколит, най-категорични и многобройни данни за употреба на глинени прешлени за вретено съществуват от района на Западна България. Специфични за ранния халколит в същия район са два основни типа – плоски дисковидни и плано-конвексни и ниско-конусовидни. Голяма част от тези прешлени са украсени с врязана и набодена украса в различни комбинации. Наред с тях се срещат, макар и по-рядко, и други типове – заоблено-биконични и сплеснато-сферични, също често украсени.

В края на V- началото на IV хил. пр. Хр. се появява една специфична форма прешлени, характерзираща се с ниско конусовидно тяло (със слабо извити навън или навътре стени) и конкавно оформена основа. Тази форма често се среща в комбинация с друг тип прешлени – плоски, с плано-конвексно или лещовидно сечение. Известна е от почти всички селища, отнесени към финалния неолит в Гърция, от финално-халколитните обекти в Родопите и Югозападна България и от синхронните селища в източната част на бивша Югославия и в Румъния. Аналогиите на формата могат да се проследят на север и северозапад, където тя има и по-продължително хронологическо развитие. В българските земи обаче нейното разпространение не излиза, поне за момента, извън границите на финалния халколит, т.е налице е един от редките случаи, в които предмети от тази категория находки са хронологически чувствителни и могат да се използват като хронологически индикатори.

С началото на РБЕ прешлените за вретено, изработени от глина, явно стават задължителен елемент към уредите, свързани с преработката на суровините и превръщането им в изпредена нишка. Те са толкова характерен елемент от материалната култура на бронзовите и РЖЕ селища, че тяхната липса, стига да е обективна, може да се счита за индикатор за по-специфичния характер на даден обект.

През бронзовата епоха продължават да се изработват основните типове прешлени, познати от халколита, които могат да се приемат и като традиционни за Балканите – дисковидни, сферични, сплеснато-сферични и биконични. Дисковидните форми са с ограничено присъствие, по-характерни за ранните фази на РБЕ, но спорадично срещащи се и по-късно. Изключение в това отношение е районът северно от Дунав, където плоските форми са предпочитани както през РБЕ, така и през по-късните периоди. В българските земи основната форма, която доминира през РБЕ, е биконичната, както и считаната за свързана с нея сферична/сплеснато-сферична форма. Един тип, който може да се приеме като новост през РБЕ е пресечено-конусовидният. Въпреки че е представен в почти всички обекти, може да се приеме, че този тип е по-характерен за западната част на разглеждания регион, докато на изток по-добре представена е една негова разновидност, обособена като тип цилиндрично-конусовиден.

И през късните периоди на бронзовата епоха, и през РЖЕ, биконичният тип запазва водещо място в разпространението на типовете. Все пак, налице е определена тенденция към увеличаване на броя на конусовидните прешлени и по-специално, на високия пресечено-конусовиден подтип. Друга тенденция е свързана с увеличаване на броя на украсените прешлени.

Картирането на находките не показва ясно изразени закономерности в географското разпространение на отделните типове в рамките на изследвания регион. Такива обаче могат да се отбележат на едно надрегионално равнище. Почти пълно сходство в развитието на типовете прешлени през РБЕ се наблюдава за територията на Северна Гърция. И тук доминиращо място заема биконичния прешлен, а конусовидния е значително по-слабо представен. В района на Тесалия биконични прешлени продължават да се срещат, но са доминирани от конусовидния тип. На юг от Тесалия, в Централна Гърция и Пелопонес, биконичните прешлени остават почти абсолютно непознати през РБЕ. В тези територии доминиращи типове са конусовидния и полусферичния прешлен.

Глава IV. Археологически извори за тъкане.

В четвърта глава са разгледани основните археологически извори от разглеждания регион, свързани с изработката на текстилни изделия. Това са тежестите за стан, изработени почти без изключение от глина. Разработената типология на тежестите за стан (Табло II) съдържа като основен разграничителен белег формата на тежестта, гледана във фас (т.е. от страната на отвора). Основната класификационна единица е типът. Номенклатурата на типовете е изведена на базата на сходство с определени геометрични и стереометрични форми, с изключение на тип VIII, при който е запазено названието, добило популярност в литературата – „пашкуловидни тежести". Допълнителни критерии при разграничаването на отделните подтипове и варианти са формата на напречното сечение, на основата и позицията на отвора. Въпреки многообразието и липсата на явна стандартизация в производството на тежести през пра- и протоисторията, в тяхното хронологическо и географско проявление се наблюдават редица закономерности.

През неолита доминират тежести със сравнително малки размери и тегло. Налице е значително формално разнообразие, но все пак за ранните фази са характерни обемни форми, докато през късния неолит се наблюдава известно предпочитание към по-плоски форми. Географското разпределение не показва някакви определени зависимости, с изключение на специфичните за ранния неолит пашкуловидни тежести, за момента известни единствено от обекти от западната част на Южна България.

През халколита се запазват и развиват известните вече типове. Налице е известна стандартизация в тяхното производство, както и могат да се проследят географски и хронологически закономерности в разпространението на отделните типове. Сплеснато-сферичните или дисковидни тежести се срещат през целия период, но са най-разпространени през средния и началото на късния халколит в Централна Северна и Североизточна България. През по-късните етапи вероятно най-масово изработвани са тежестите с овална или полу-овална форма и елипсовидно сечение. Те са почти единствените типове, разпространени на юг от Стара планина, докато на север се срещат също конусовидни тежести с широка основа, както и грубо или по-прецизно моделирани пирамидални тежести. Последните са широко разпространени и в териториите на север от Дунав, в ареалите както на Гумелница, така и на Сълкуца. Специфична форма са малките цилиндрични тежести, засега известни само от финалнохалколитни обекти от Родопската област и Северна Гърция.

През първата фаза на ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина продължават да се срещат тежестите, характерни за същия район през късния халколит – с полуовална форма и елипсовидно сечение. В периода Езеро А и т.нар. етап Михалич в източната част на Горнотракийската низина се изработват и масивни цилиндрични тежести с вертикално пробит отвор – вероятно реминисценция на формата, известна от финала на халколита. Тези по-ранни форми изчезват напълно през третата фаза на РБЕ, когато доминират три основни типа – пирамидален (с различни вариации – квадратна/правоъгълна основа, заоблен връх/пресечено-пирамидална и пр.), конусовиден и пашкуловиден. Последните два типа са по-разпространени в източната част на Горнотракийската низина, докато в западната най-характерен е пирамидалният тип. Специфична форма са пирамидалните тежести с раздвоен връх от Езеро. Друга специфична форма, чиято поява може да се постави в началото на СБЕ, според стратиграфската позиция на екземплярите от Гълъбово, е вариантът на пирамидалния тип със силно заоблени ръбове при основата.

През КБЕ и РЖЕ се запазват традиционните типове – пирамидална и пашкуловидна тежест. Специфична форма за периода са тежестите със заоблено-триъгълна или полуовална форма, известни от Асеновец и Свиленград. Оскъдните данни, с които разполагаме за този период, затрудняват по-детайлната характеристика. Употребата на стана с тежести се интензифицира отново през късната желязна епоха и особено през елинистическия период, когато наред с традиционната пирамидална форма са въведени редица нови – дисковидна, лещовидна, биконична (Табло III).

Глава V. Реконструкция на тъкачния стан през праисторията.

Пета глава е опит за реконструкция на основния тъкачен уред, познат от праисторията в разглеждания регион. Тя е основана преди всичко на анализ на колективни находки от тежести. В анализа са включени публикуваните данни за подобни находки от неолита (Ракитово, Слатина, Провадия-Солницата, Дриново-Резервата), халколита (Голямо Делчево, Овчарово, Галатин и др.) и бронзовата епоха (Юнаците, Разкопаница). Основна значение за възстановката на тъкачния стан и процеса на самото тъкане има обработката на непубликувани материали и работата с първична документация от разкопките на селищните могили при Нова Загора, Дядово, Гълъбово и Мъдрец. Анализът на по-сигурните сведения позволява да се направят няколко основни обобщения. За изработване на тъкани през праисторията е бил използван вертикален тъкачен стан, с основа, закрепена в горния си край на дървена

греда (кросно) и изпъната чрез глинени тежести най-често с различни варианти на пирамидалната форма, но също и с конусовидни, пашкуловидни, цилиндрични и полуовални форми. Тъкачният уред винаги е разположен във вътрешността на жилището, но не са установени стандартни начини за включването му в интериора. Най-често конструкцията на стана е закрепвана под наклон върху една от външните или върху преградната стена на жилищата, но съществуват и ситуации, при които е възможно горната греда (кросно) да е закрепена към гредите на тавана или в конструкцията да са включени носещи греди и стълбове от жилищната архитектура. В нито един случай не са установени сигурни дупки за колове от страничните стълбове на стана, може би тъй като уредът не е бил постоянно съоръжение и когато не е в употреба, частите от конструкцията му са събирани и складирани компактно. Самото тъкане е предхождано от редица операции, свързани с преработката и подготовката на суровина. Последната операция е насноваването на основните нишки и закрепването им към горната греда (кросно) на стана, както и привързването на самите тежести. Няколко ситуации подсказват, че тази операция е самостоятелна и може да не е непосредствено свързвана с тъкачния процес. Захващането на нишките от основата към тежестите би могло да бъде директно, чрез завързване на снопчета нишки около отвора на тежестта. Същевременно, откриването на тежести с твърде малък диаметър на отвора подсказва възможността захващането да се е осъществявало посредством халка или примка.

Тежестите, използвани през бронзовата и ранната желязна епоха, са изработвани преди всичко на ръка. Въпреки че не може да се говори за масово производство, все пак налице е определена стандартизация и зависимост между форма, размери, глина и степен на изпичане. За изработването на тежестите са използвани три основни вида глинено тесто: много грубо, примесено с пясък и камъчета и едро скълцана органика (най-често – плява, стебла и сламки от житни растения); отново много груба глина, но плътна и без едри органични примеси; по-фина глина, примесена най-вече с пясък и дребни камъчета. От първия вид тесто са изработвани масивни тежести с големи размери, повърхността им обикновено е грубо загладена или незагладена, шуплеста, с отпечатъци от органичните примеси. Срещат се и малки екземпляри, изработени от същото тесто. Вторият вид тесто е използвано за тежести със средно големи размери, а третото е с най-ограничена употреба – използвано е за малки, прецизно моделирани тежести, тяхната повърхност е добре загладена, понякога покрита с фина ангоба.

Екземплярите, изработени от първия тип глинено тесто, обикновено не са изпичани, а само изсушени и при липса на вторично опалване са зле запазени, силно трошливи и с обрушена повърхност. Тежестите, изработени от груба глина, но без едра органика също не са изпичани, но често имат следи от слабо опалване – вероятно са сушени в непосредствена близост до или върху огнището. Само малките тежести от по-фина глина носят следи от оригинално изпичане, макар и не с качествата на керамика. Трябва да се отбележи и фактът, че огромната част от тежестите за стан, достигнали до нас, носят следи от вторично изпичане в по-малка или по-голяма степен. Вероятно именно това обстоятелство е от основно значение за съхраняването на тези предмети, както и може да се предположи, че значителна част от тежестите, които не са били подложени на опожаряване, са се разпаднали напълно и не са оставили следи в археологическия запис.

Вероятно тежестите са изработвани като комплекти за работа на определен стан – колективните находки най-често съдържат почти идентични по форма и размери тежести, добавянето на единични екземпляри, различни от останалите, вероятно е допълнително и инцидентно, свързано с необходимостта от спешна подмяна на някоя от оригиналните части на комплекта. Изключение правят случаите, в които са комбинирани (съзнателно) два различни типа тежести.

Големината на стана и съответно – ширината на изработваното платно се определят както от броя, така и от теглото и големината на тежестите. Въпреки разнообразието от форми и размери и в тази насока може да се отбележи определена стандартизация, главно по отношение на пирамидалния тип. Според теглото си повечето тежести могат да се обединят в две големи групи – масивни (с тегло между 700-1200 гр.) и малки (с тегло между 250-400 гр.). Сред известните колективни находки – останки от станове *in situ* или комплекти за работа на един стан, доминират тези, съставени от масивни екземпляри, чийто брой варира между 10-15 тежести (Нова Загора, Гълъбово, Дядово, Разкопаница, Юнаците). Находките, включващи по-голям брой тежести, са съставени съответно от по-малки и леки екземпляри (Карановo – 42 броя малки пресечено-пирамидални тежести; Нова Загора – 25 броя пашкуловидни тежести). Ширината на стана и съответно – на тъканта, изработвана на него, може да се изчисли на 0,40-0,60 м до 1,00 м.

Обработените колекции от Нова Загора, Дядово и Гълъбово показват доминиране на масивни тежести, които могат да се групират в две големи групи – с

тегло между 650-800 гр. и с тегло около и над 1000 гр. Въпреки че не разполагаме с данни за теглото на тежестите от Юнаците, според размерите им може да се предположи, че огромната част от находките попадат в последната група или са още по-тежки. Освен теглото, явно е и предпочитанието към използване на обемни форми – пирамидална и конусовидна, с широка долна част. Ако съпоставим тези данни с резултатите от експерименти, проведени с различни по форма и размери тежести, налага се изводът, че интензивното текстилно производство е свързано с употребата на средно груби и груби нишки, а самите тъкани са доста дебели, но не много плътни (според експерименте, гъстотата на основните нишки е в обратна зависимост от дебелината на използваните тежести). По-ограничено е производството на фини тъкани, за каквито свидетелстват малките, прецизно моделирани пирамидални тежести от Голяма Детелина, Карановo (колективна находка), с.м. Пачника край с. Кортен и няколко тежести от колекцията от Гълъбово. Следователно, налице е производство, насочено главно към задоволяване на основни битови нужди на широк кръг от потребители и в по-малка степен – към изработка на по-фини и „луксозни" тъкани.

Употребата на тъкачен стан с тежести далеч не изчерпва възможните техники и уреди за текстилно производство през разглеждания период. „Разцветът" на този уред може да се ограничи както хронологически – в края на РБЕ 2 и основно през РБЕ 3, така и географски – в областите, в които основна роля в селищния модел заемат селищните могили със сателитни открити селища и анекси, т.е. които се характеризират с дълготрайно обитаване и уседналост. Извън този период и този ареал тъкачният стан с тежести има по-ограничена роля и по всяка вероятност е използван успоредно с алтернативни уреди за текстилно производство, които не остават материални следи.

Наличната в литературата информация позволява следното предположение. В началото на бронзовата епоха (според възприетата в българската литература периодизация) употребата на вертикален тъкачен стан с тежести е ограничена и в много райони той вероятно е заменен с по-опростени тъкачни уреди (хоризонтален стан, *backstrap loom*), които не остават археологически следи. Една от възможните причини за това би могла да се потърси в предположената тенденция за преминаване към по-мобилен начин на живот, която се отразява в изоставянето на селищните могили на север от Стара планина и появата на малки, еднослойни селища, чийто характер често е определян от проучвателите като сезонен/временен. Тъкачният стан с

тежести е засвидетелстван, макар и с единични находки, в Тракия и то – преди всичко в селища от типа селищна могила. По-детайлното разработване на подобно твърдение за момента е силно затруднено, преди всичко от липсата на обективна база за сравнение на данните от различните райони, предизвикана от твърде различната степен на проучване на селищата в Горнотракийската низина и останалата територия на България.

Промяната и временното изоставяне на традиционния за района тъкачен уред може да има и друго обяснение, свързано с промяна на текстилната суровина. Проблемът за появата и рапространението на вълнистата овца/вълната като текстилна суровина никога не е бил поставян в българската литература и досега не е намерил задоволителен и единодушно приет отговор в специализираната литература. Все пак, най-общо появата на вълнистата овца се отнася към първата половина на IV хил. пр. Хр. и се свързва с планинските райони на север от Месопотамия/Кавказ. Оттук, според някои изследователи тя е „внесена" през степните области в Европа, където най-ранните запазени вълнени тъкани са от средата на III хил. пр. Хр.. Въпреки липсата на каквито и да е преки доказателства, ако приемем общата линия на разсъждение, можем да допуснем, че новата порода овце се появява в нашите земи във финала на халколита или началото на бронзовата епоха. Можем да предположим и, че заедно със суровината е възприет и тъкачния уред (уреди), използван в изходните територии на новата порода. След известен период на адаптация, към края на РБЕ 2 традиционният тъкачен стан с тежести преживява своето „възраждане" в селищните могили в Тракия, а през следващия етап на същия период достига забележителен „разцвет", напълно съотносим с този, засвидетелстван през късния халколит. Друго обяснение, което не изключва първите две, е че през РБЕ 3 нараства значението на текстилното производство и ролята му в стопанството и бита.

Глава VI. Текстилни находки

Най-ранните текстилни продукти в широкия смисъл на това понятие се отнасят далеч преди неолитната епоха. Първите класически текстилни изделия, достигнали до нас са от периода на докерамичния неолит в Леванта и представляват плетени изделия от растителен произход. Вероятно малко по-късно се появяват и първите истински тъкани изделия, отново (поне тези, които се подават на идентификация) са определени като растителни, вероятно от лен.

Вероятно технологията на тъкане е пренесена на Балканите още в ранните етапи на неолитизация. Най-ранните преки данни за територията, предмет на настоящото изследване, обаче, са значително по-късни и са изцяло под формата на отпечатъци върху съдове – Ситагри I и Слатино. Липсата на по-ранни и по-многобройни останки от тъкани изделия прави несигурна идентификацията на познатите още от ранния неолит глинени тежести именно като части от тъкачен стан. Според някои изследователи, тежестите не могат да се приемат като безспорно доказателство за тъкачество, тъй като с подобен тип уред може да се изработват и плетени изделия. Безспорно, през втората половина на V хил. тъкачеството вече е добре позната и усвоена технология. Идентифицираните находки отново са от растителен произход, основно – от лен (Варна, Девня, Опово).

През IV-III хил. значително се увеличава както броят на документираните текстилни останки, така и географският им обхват – към този период се отнасят както изолирани находки от Месопотамия, Анатолия и Балканите, така и по-значителни колекции от Палестина, преддинастичен и раннодинастичен Египет, ранните крайезерни селища в Алпите. Характерът на находките от различните райони е твърде нееднороден. Запазените при благоприятни условия текстилни колекции включват както тъкани, така и различни плетени изделия, изработени изключително от лен или други растителни суровини. От своя страна, изолираните находки от Месопотамия, Анатолия и Югоизточна Европа с малки изключения са под формата на псевдоморфи, запазени благодарение контакта с метални предмети. Тяхното идентифициране е до голяма степен затруднено, сигурно определените суровини обаче отново са растителни. Въпреки това, именно към този период трябва да отнесем навлизането на вълната като текстилна суровина. Липсата на преки останки е донякъде компенсирана от появата на нов източник на информация, а именно – писмените извори. Към най-ранните лексикографски свидетелства за отглеждането на овце за вълна се отнасят клинописните таблички с архиви от Късен Урук, т.е. след 3350 г. пр. Хр. Имаме известни основания да предполагаме, че през III хилядолетие вълната вече е позната и използвана като текстилна суровина и в разглеждания регион. Въпреки това, находките от вълнени тъкани през III-II хил. пр. Хр. са изключително малко, а една от най-впечатляващите е тази от могилния гроб от Пустополье, Босна. Увеличаване на количеството на тези находки се забелязва едва в края на бронзовата и началото на ранната желязна епоха, свързано с два основни района – датските блата и солните мини в Австрия. Достигналите до нас текстилни останки от бронзовата и

ранножелязната епоха от Балканите доказват, че въпреки налагането на вълната като основна суровина, влакнодайните растения запазват своето значение в текстилното произовдство. Вероятно от лен е изработена тъкан, запазена върху бронозва кама от СБЕ, от района на Хасково. С началото на РЖЕ се увеличава значението на конопа, както показва находката от могилен гроб край Белиш, Троянско.

До края на бронзовата епоха доминира техниката на обикновената лито сплитка, както при ленените, така и при ранните вълнени изделия. Относително често срещана е и нейната вариация – рипсената техника. Техниката на диагоналната сплитка е позната като изключение през този период, но с настъпването на желязната епоха постепенно става доминираща.

Глава VII. Социално-икономически аспекти на текстилното производство.

Седма глава е опит за синтез на емпиричните данни от гледна точка на социалната археология. Разгледани са теоретичните постановки, засягащи организацията на производството, наличието на стандартизация и специализация и възможностите за интерпретация на археологическите извори. Направените изводи и предположения се основават на достатъчно сигурни стратиграфски данни за разпределението на интересуващите ни находки по строителни хоризонти от селищните могили при Юнаците, Нова Загора, Дядово, Гълъбово, Езеро. Отбелязано е нарастването на значението на текстилното производство (или поне на тъкачния стан с тежести) в стопанството и поминъка на обитателите на селищните могили в Южна България през РБЕ 3 спрямо по-ранните фази на бронзовата епоха. Изказано е предположение, че през този период се появяват предпоставки за развитие на „производствени центрове", в които, въпреки че самото производство може би не надхвърля степента на „домашен занаят" или „домашна дейност", то е по-развито и по-интензивно в сравнение както със съседните селища, така и със съседните региони и води до натрупване на „излишък" или дори има за цел изработката на продукция, предназначена за размяна. Включването на текстилните продукти в системата на обмен логично води до налагане на стандартизация на предлаганите продукти, съобразно търсенето на пазара. В тази насока могат да се интерпретират и наблюденията, засягащи наличието на определена стандартизация в технологията, формите и размерите на различните уреди.

Началото на второ хилядолетие бележи значителни промени в характера на археологическите сведения, достигнали до нас. Променя се селищния модел – с малко

изключения селищните могили в Горнотракийската низина са напуснати. С този период е свързано и трайното усвояване на планинските и предпланински райони. Регистрираното по теренни наблюдения разрастване на селищната мрежа през КБЕ/РЖЕ е свързано с увеличаване мобилността на населението и поява на неголеми, временни или сезонни обиталища, които оставят тънък културен пласт с незначителни архитектурни останки. Тези цялостни промени по всяка вероятност засягат пряко и организацията, и характера на текстилното производство. Археологическите факти показват от една страна рязко намаляване на находките, свързани с тъкачество и от друга – разширяване на териториалния обхват на тяхното разпространение. В същото време, находките, свързани с предачество, запазват своята многобройност, появяват се нови водещи типове. Причините за този „дисбаланс" остават твърде неясни, а интерпретацията на фактите на настоящия етап може да бъде единствено под формата на предположения. Възприемането на алтернативни тъкачни уреди е най-логичното, но все пак само едно от възможните обяснения, може би наложено от нарасналата мобилност на населението. Възможно е и друго предположение: намалелия брой тежести за стан отразява нарасналата специализация на текстилното производство и отделянето на различните етапи – докато предачеството запазва характера си на не-специализирана домашна дейност, изработката на тъкани става приоритет на отделни индивиди – специалисти и съответно – много по-трудно доловима по археологически път. Разбира се, всяко предположение се нуждае от съответната аргументация, каквато за момента трудно може да бъде потърсена в наличните данни. Важно е да отбележим, че ключова роля за интерпретацията на подобни явления играе разглеждането на текстилното производство като социален феномен. От тази гледна точка, въпреки неизбежните граници на интерпретация, наложени от характера на изворовата база, по-задълбоченият анализ на тази проблематика би могъл да бъде ценен принос или дори една от отправните точки при цялостната характеристика на дадено общество.

Заключение.

В заключението са обобщени основните резултати от изследването. Формулираните в уводната част цели и задачи са изпълнени преди всичко чрез конвенционални археологически методи за анализ. Събрана е значителна база емпирични данни с приоритет към материали с ясна стратиграфска позиция и датировка, преди всичко от проучени на голяма площ селища от Югоизточна България. Разработена е формална типология на двете категории предмети – прешлени

за вретено и тежести за тъкачен стан, изготвено е каталожно описание и картиране на находките.

Важен момент от анализа е правилната идентификация на находките и изясняването на тяхното място и роля в етапите от производството. За тази цел са привлечени етнографски паралели от материалната култура на доиндустриалните общества, както и корелации със синхронни и по-късни иконографски изображения и писмени извори, резултати от експерименталната археология. На тази основа са изведени основните критерии за идентификация и класификация на отделните видове находки.

Задълбоченият анализ на изворите позволява изясняване на релативната хронология и развитието на отделните типове уреди. Типологическият и контекстуалният анализ очертават някои ясни закономерности в появата и развитието на отделни типове находки.

Картирането на находките позволява обособяване на определени типове с ясно изразена хронологическа позиция и културна принадлежност. Възможностите за културно-географско райониране, основано на типовете уреди за текстилно производство, са твърде ограничени поради неедаквата степен на проученост на отделните региони и невъзможността за обективно корелиране на данните. Все пак, разпространението на някои типове тежести и прешлени в границите на Горнотракийската низина позволява да се обособят източна и западна зона, като тези закономерности са по-ясно доловими през РБЕ.

Въз основа на анализа на теренни ситуации на разкриване на колективни находки от тежести е предложена реконструкция на тъкачния стан през бронзовата епоха като са определени границите на интерпретация, наложени от възможностите на изворовата база. Предположена е определена стандартизация на производството въз основа на данните за теглото на тежестите, които позволяват разграничение на две основни групи - масивни (с тегло между 700-1200 гр.) и малки (с тегло между 250-400 гр.). Отбелязано е, че теглото и размерите на тежестите са важен индикатор за качествата на изработваните тъкани. Масивните тежести се срещат в комплекти, включващи от 10 до 15 броя, подходящи за изработка на сравнително дебели и груби тъкани. Комплектите, включващи по-голям брой тежести (от 25 до 40 бр.), са съставени съответно от по-малки и леки екземпляри, подсказващи изработката на фини и леки текстилни изделия. Обработените колекции показват доминиране на

тежестите с по-големи размери и съответно – предпочитание или нужда от изработка на текстилни изделия за широка употреба.

Събрани и анализирани са данните за реални текстилни останки от разглеждания регион, които са разгледани на фона на известните находки от широк географски и хронологически диапазон. Разгледани са възможните ситуации и обстоятелства за консервация на текстилни изделия. Останките от тъкани от Балканите и съседните региони са най-често под формата на „псевдоморфи", запазени в патината на медни и бронзови предмети. Макар и малобройни, те са ценен източник както за идентификация на суровина, така и за нивото на технологичните умения в дадения период и регион.

Подчертано е значението на комплексния подход при анализа на отделните групи извори, потенциалните възможности на контекстуалния и пространствения анализ, значението както на емпиричните данни, така и на „негативната информация", т.е. отсъствието на определени групи извори в даден период или регион. Поставянето на широки хронологически рамки на едно подобно изследване е важно за проследяване на плавните промени и не толкова отчетливата динамика на развитие на текстилното произовдство в сравнение с други древни технологии. Предачеството и тъкачеството имат своите дълбоки корени и традиции на Балканите, датиращи от времето на първите уседнали земеделци, като най-устойчивия елемент е употребата на вертикалния тъкачен стан с тежести. В развитието на този уред могат да се проследят редица „спадове" и „разцвети", като най-отчетливите данни за „разцвет" са свързани с два периода – времето от средата – втората половина на V хилядолетие и втората половина на III хилядолетие пр. Хр.

В **апендикс** извън рамките на основното изследване е разгледан един допълнителен аспект на предачеството и тъкачеството – тяхната роля в духовния мироглед и религиозните представи на праисторическите общества. От гледна точка наархаичния мироглед, технологиите за изработване на вещите и свързаните с тях дейности се отнасят към областта на сакралното знание. Една от основните особености на създаването на вещите е, че то е свързано с преодоляването на опозицията природа-култура, чрез преобразуването на суровия материал, взет от природата, в "културен" продукт. Преденето и тъкането са една от дейностите, при които тази трансформация е особено ясно изразена. По този начин, основните дейности, свързани със създаването на тъкани, както и съответните уреди са натоварени с допълнителни, ирационални от съвременна гледна точка функции, които се повтарят със забележителна устойчивост в

различните типове традиционни култури. Податки и индикации за древността на това явление могат да се потърсят в специфичния контекст, както и в самите характеристики на материалните следи от тази дейност, запазени в археологическия запис. Подобни примери могат да бъдат открити и в трите основни части на селищния модел – селища/жилища, некрополи/гробове и светилища/култови места, което позовлява тяхната систематизация. Разгледани са примери за подобни практики от разглеждания регион и техните аналогии в синхронни съседни или по-далечни култури, както и възможностите за тяхната интерпретация в контекста на древните митологии, достигналите до нас текстове с религиозен и магически характер, приказния фолклор и съвременните етнографски паралели.

Справка на основните приноси на дисертацията:

1. За пръв път в българската археологическа литература е направен опит за цялостно изследване на една изключително слабо позната проблематика – тази за праисторическото текстилното производство.
2. За целите на дисертацията са обработени всички по-големи колекции от уреди за текстилно производство от проучени цялостно или на голяма площ обекти от бронзовата епоха, достъпни на автора.
3. Въз основа на конкретния емпиричен материал от разглеждания регион, както и следвайки съвременните тенденции в специализираната литература, посветена на древното текстилно производство, са очертани насоките и е разработен модел за изследване на тази проблематика, включващ както конвенционални археологически методи за анализ, така и комплексни методи и приложение на
4. Разработена е обща класификациона схема и типология на двете основни категории находки, свързани с текстилно производство – прешлени за вретено и тежести за стан, приложима както за обработката на отделни колекции от конкретен обект, така и за диахронен и синхронен сравнителен анализ на колекции от различни обекти;
5. Изведени са основните закономерности в хронологическото и териториалното разпространение на отделните типове находки. Картирането на находките позволява обособяване на определени типове находки с ясно изразена хронологическа позиция и културна принадлежност.
6. Основните типове уреди за производство, както и неголемия брой реални текстилни находки от бронзовата и началото на желязната епоха в изследвания регион са сравнително разгледани в контекста на по-ранните находки от същия регион и в контекста на данните от широк географски ареал, включващ Югоизточна и Централна Европа, Предна Азия и Египет.
7. Направен е опит за възстановка на цялостния технологичния процес – от избора и събирането на суровини до завършването и употребата на готовия продукт. Комплексният анализ на емпиричния материал позовлява очертаване на промените и динамиката в развитието на текстилното производство, свързани с въвеждане на нови суровини, промени в основните техники и типове уреди, както и в организацията на производствения процес.

Публикации по темата на дисертацията:

1. Текстилното производство през бронзовата епоха според материали от днешните български земи. Известия на Историческия музей Хасково, т. 2, 2003, 97-122.
2. Пространствен и хронологически анализ на тежести за стан и прешлени за вретено от рова при с. Черна гора, Чирпанско. – *Известия на Старозагорския Исторически музей*, 3, 2008, 118-123.
3. Малки находки от глина от Татул. – Ιστορικη Τοπογραφια της ελληνοβοθλγαρικης διασυνορικης περιοχης. Πρακτικα επιστημονικης συναντησης. Δημος Σουφλιου 2008, 89-98.
4. Textile remains from prehistoric graves from the territory of Bulgaria. - *Известия на Регионалния Исторически музей Хасково*, Т. 3, 2006, 30-34.

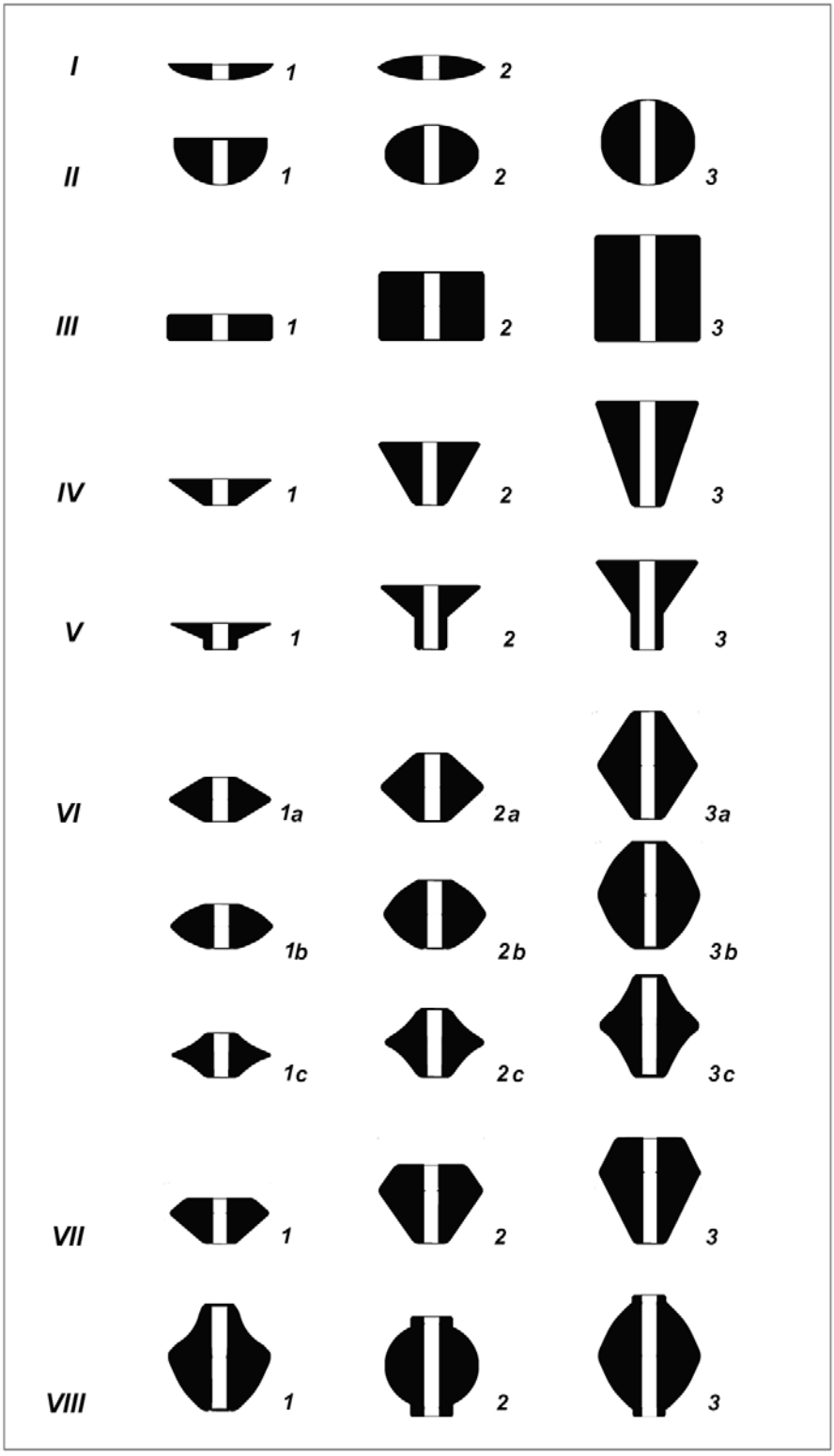

Табло I. Типология на прешлените за вретено

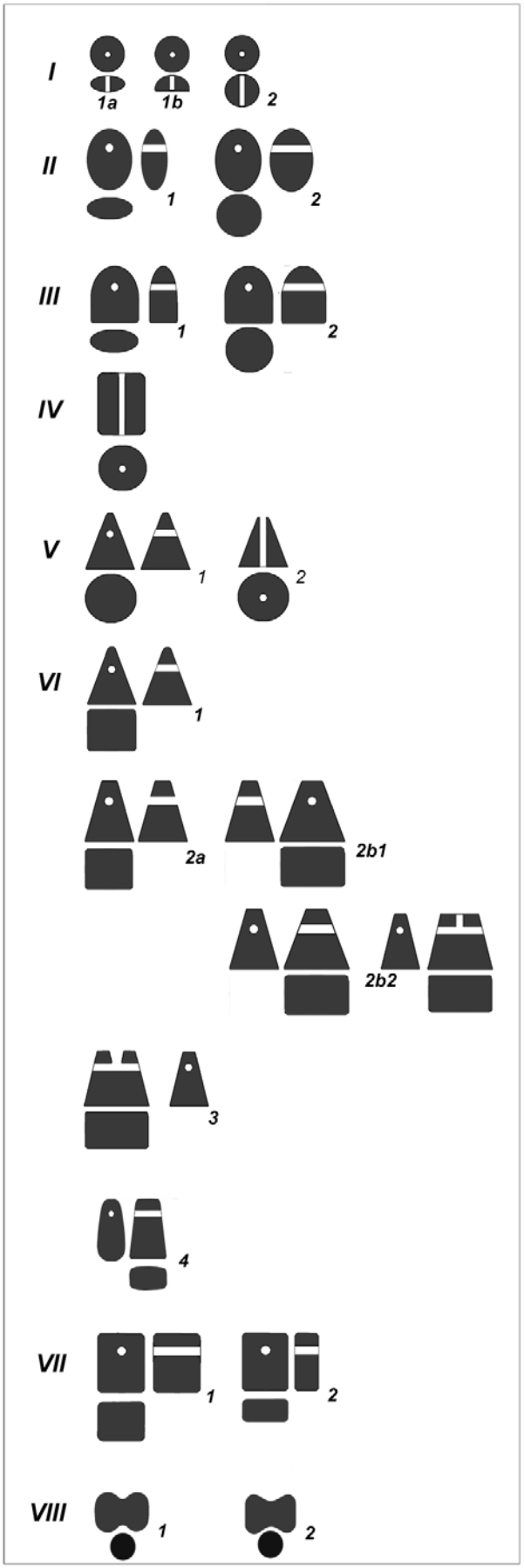

Табло II Типология на тежести за стан

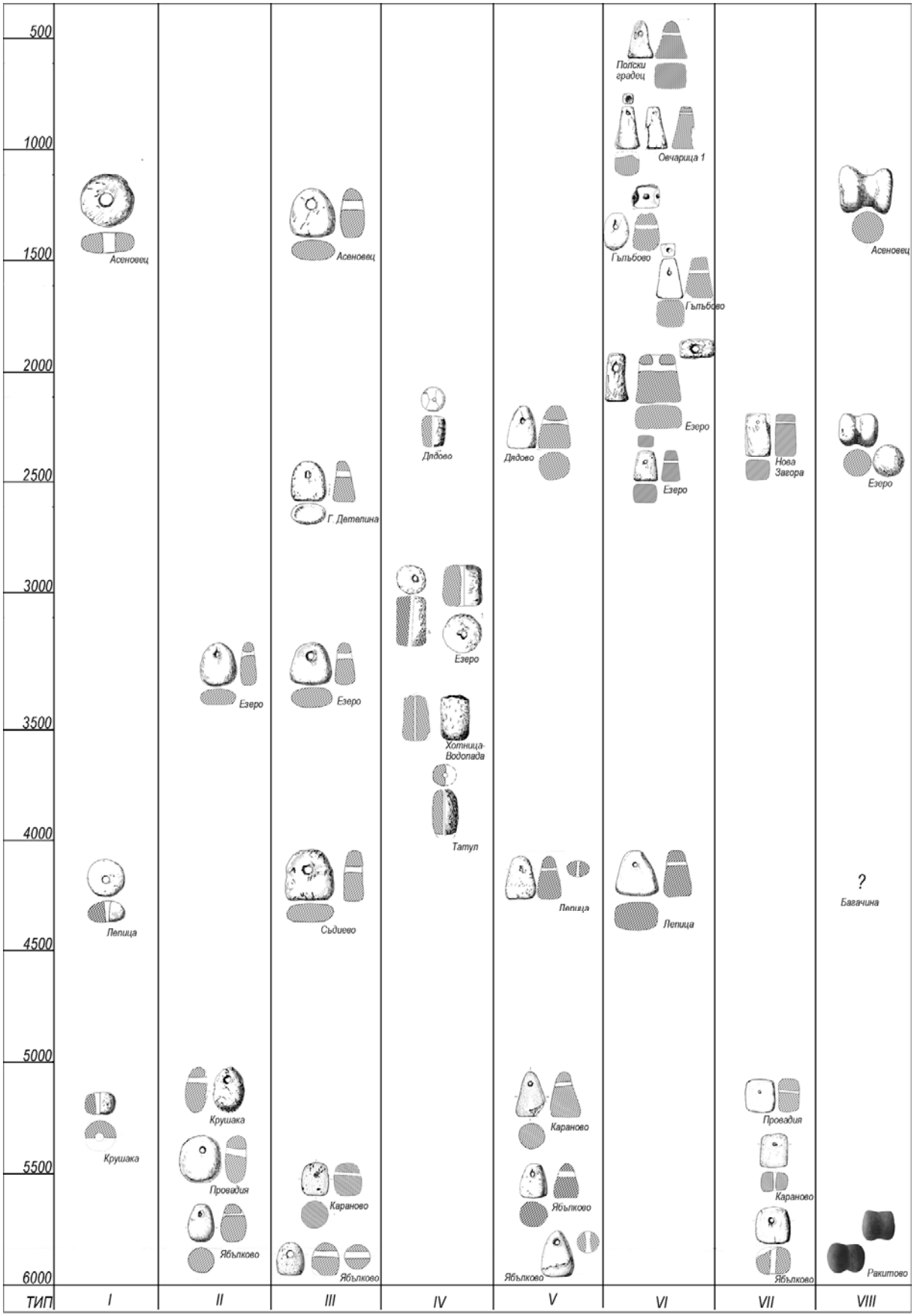

Табло III. Разпределение и развитие на типовете тежести по периоди.